

## ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО НА ВАКЦИНАЦІЮ

### PERSONAL PROPERTY RIGHT TO VACCINATIONS

Горобець Н.О., к.ю.н.,

доцент професор кафедри юридичних дисциплін

*Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ*

Мозгова В.В., студентка II курсу

*Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем сьогодення – цивільно-правовій природі права на вакцинацію. Досліджено поняття медична допомога. Установлено, що профілактика не завжди включається до складу поняття «медична допомога». З'ясовано, що сучасні міжнародні стандарти та прогресивна правова думка обґрунтовано визнають профілактику невід'ємною складовою поняття «медична допомога». Визначено, що право на вакцинацію слід вважати складовою змісту особистого немайнового права на медичну допомогу та елементом профілактики, що має на меті попередження захворювань та у свою чергу передбачає збереження фізичного і психічного здоров'я. Пропонується поняття вакцинації розглядати як процес введення медичних імунобіологічних препаратів призначений для імунопрофілактики інфекційних захворювань (створення штучного імунітету). Установлено, що право на вакцинацію має включати в себе такі правомочності: право доступу до безпечних, ефективних вакцин; право бути поінформованим про наслідки введення вакцини (поствакцинальні ускладнення); право вибору наявних вакцин; право відмови від вакцинації. Пропонується особисте немайнове право на вакцинацію розглядати як міру можливої поведінки управомоченої особи щодо введення доступної, безпечної вакцини, спрямованої на створення штучного імунітету від інфекційних хвороб з метою збереження життя, здоров'я та забезпечення фізичних і соціальних потреб людини. З'ясовано, що особисте немайнове право фізичної особи на вакцинацію є невід'ємною складовою більш складного права на медичну допомогу, є одним із видів надання первинної медичної допомоги. Без права на вакцинацію не можливо повноцінно здійснити право на медичну допомогу. Уважається, що Календар профілактичних щеплень в Україні позбавляє права осіб до 15 років брати участь у вирішенні питань щодо свого здоров'я. Зазначено, що на законодавчому рівні потрібно чітко прописати правила здійснення добровільної вакцинації.

**Ключові слова:** медична допомога, право на медичну допомогу, вакцинація, щеплення, право на вакцинацію, особисте немайнове право.

The article is devoted to highlighting one of the current problems – the civil-legal nature of the right to vaccination. The concept of medical care has been studied. It was established that prevention is not always included in the concept of "medical care". It was found that modern international standards and progressive legal opinion reasonably recognize prevention as an integral part of the concept of "medical care". It was determined that the right to vaccination should be considered a component of the content of the personal non-property right to medical care and an element of prevention, which aims to prevent diseases and, in turn, provides for the preservation of physical and mental health. It is proposed to consider the concept of vaccination as a process of administration of medical immunobiological drugs intended for immunoprophylaxis of infectious diseases (creation of artificial immunity). It is established that the right to vaccination should include the following powers: the right to access safe, effective vaccines; the right to be informed about the consequences of vaccine administration (post-vaccination complications); the right to choose available vaccines; the right to refuse vaccination. It is suggested that the personal non-property right to vaccination be considered as a measure of the authorized person's possible behavior regarding the introduction of an affordable, safe vaccine aimed at creating artificial immunity from infectious diseases in order to preserve life, health and ensure the physical and social needs of a person. It was found that the personal non-property right of an individual to vaccination is an integral component of the more complex right to medical assistance, is one of the types of primary medical assistance. Without the right to vaccination, it is not possible to fully exercise the right to medical assistance. It is believed that the Calendar of preventive vaccinations in Ukraine deprives persons under 15 of the right to participate in solving issues related to their health. It is noted that at the legislative level it is necessary to clearly prescribe the rules of voluntary vaccination.

**Key words:** medical care, right to medical care, vaccination, vaccination, right to vaccination, personal non-property right.

У суспільстві панує неоднозначне ставлення до вакцинації. Рівень інфекційних хвороб під час війни зростає. Ефективність та безпечність наявних вакцин до кінця не вивчена. Відмова від вакцинації суттєво погіршує епідеміологічну ситуацію. Чинна нормативна база не відповідає вимогам нинішньої ситуації в Україні, на її оновлення та створення нової потрібен час і правове підґрунтя.

Правова природа особистого немайнового права на вакцинацію, його місце в праві на медичну допомогу, обмеження та способи його здійснення це лише частина запитів, які на сьогодні потребують негайного вирішення з метою подолання наслідків пандемії та спалахів інфекційних хвороб в Україні під час війни. Обов'язкова вакцинація, здійснення особистих прав фізичної особи під час війни, допустимість меж обмеження у їх реалізації є первинним завданням цивілістичних досліджень.

Зазначене дозволяє з впевненістю говорити про актуальність дослідження цивільно-правової природи права на вакцинацію, його місця в праві на медичну допомогу.

Вивченню проблематики права на медичну допомогу, вакцинації присвятили роботи такі науковці як С. Булеца, Т. Блащук, І. Сенюта, Р. Стефанчук, Р. Майданник, Н. Коробцова, О. Прасов та інші.

Право на охорону здоров'я у відповідності до Хартії прав пацієнтів – це право на доступ до профілактичного медичного обслуговування і право одержувати вигоду від медичної допомоги згідно з положеннями національного права та практикою» [1, с. 8]. Відповідно Хартія трактує означене поняття як право особи на дихотомію профілактики та користі наданої медичної допомоги у випадку виникнення проблем зі здоров'ям.

«Медична допомога» у розумінні Декларації про політику в галузі забезпечення прав пацієнта у Європі – це різновиди лікарських, сестринських або супутніх послуг, які надаються установами охорони здоров'я та лікувально-профілактичними закладами. Вони відповідають фінансовим, людським та матеріальним ресурсам суспільства і мають за мету забезпечити постійний доступ до необхідної медичної допомоги для всіх без будь-якої дискримінації [2]. Дана декларація також містить важливі для загальної тенденції положення, які закріплюють рівність прав пацієнтів лікувально-профілактичного характеру.

У цілому аналіз міжнародних документів дозволяє зробити висновок, що міжнародні стандарти медичної допомоги є пацієнтоцентричними, виключають будь-яку дискримінацію, закріплюють гарантії доступності необ-

хідної медичної допомоги та спрямовані на профілактику та раннє виявлення захворювання. Медична допомога повинна враховувати індивідуальні потреби пацієнта і орієнтована не лише на виконання необхідних маніпуляцій, а й на уникнення невідряданих страждань і болю, забезпечення працездатності та можливості задоволення особистих потреб пацієнта.

Стаття 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-ХІІ [3] визначає «медичну допомогу» як діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами. Тоді як більшість міжнародних актів допомоги розглядають через послуги, вітчизняний закон говорить про діяльність виключно професійно підготовлених медичних працівників, що спрямована на профілактику, діагностику та лікування хвороб, травм та патологічних станів. Це свідчить про вузьке розуміння медичної допомоги у порівнянні з міжнародними актами.

У підзаконних актах медична допомога розглядається як вид діяльності, Медична практика, спрямована на надання комплексу заходів для оздоровлення та лікування пацієнтів у критичних станах, що загрожують їхньому життю, здоров'ю та працездатності. Ці заходи виконуються фахівцями з відповідною професійною підготовкою з гідно з вимогами чинного законодавства [4]. Дане положення закріплює ще вужче поняття, що обмежує діяльність медиків винятково станами, що існують на момент надання допомоги. Відповідно підзаконний акт не розкриває положення закону, а закріплює протилежне за значенням поняття.

У доктрині цивільного права під «медичною допомогою» представляє собою комплекс діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на встановлення діагнозу, усунення або зменшення симптомів хвороби або патологічного стану, що спричинило звернення пацієнта, мета таких заходів полягає у нормалізації життєдіяльності та поліпшенні або відновленні здоров'я [5, с. 352]. Слід вказати неповноту даного визначення, оскільки виключається профілактика.

На думку І. Сенюта «медична допомога» представляє собою вид професійної діяльності, що включає в себе заходи з профілактики, діагностики, лікування і реабілітації; мета цієї діяльності полягає в збереженні, зміцненні, розвитку та, у випадку порушень, відновленні максимально досяжного рівня фізичного й психічного стану людського організму; ці процеси реалізуються медичними працівниками, які мають відповідне право відповідно до чинного законодавства [6, с. 278–279]. Дане визначення більш повно розкриває поняття «медична допомога», що відповідає сучасним тенденціям її надання.

О. Прасов стверджує, що право на медичну допомогу похідне від права на життя; є можливістю отримання комплексу заходів, спрямованих на оздоровлення та лікування у критичних станах, що загрожують життю, здоров'ю і працездатності; ці заходи реалізуються кваліфікованими фахівцями. Зміст права на медичну допомогу полягає у можливості особи вільно (на власний розсуд) визначити свою поведінку у сфері оздоровлення та лікування, обумовлену об'єктивним становищем, станом здоров'я та соціальним статусом [7]. Автор не включив профілактику та діагностику хвороб та пограничних станів, що суттєво звужує поняття та зміст медичної допомоги.

Т. Блашук під медичною допомогою розглядає діяльність суб'єктів системи охорони здоров'я, що спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію людини для збереження її фізичного та психічного здоров'я через надання відповідних медичних послуг. Особисте немайнове право пацієнта на медичну допо-

могу – можливість кожної людини вимагати від суб'єктів, які здійснюють медичне обслуговування населення надання комплексу заходів, спрямованих на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію для збереження її фізичного та психічного здоров'я [8, с. 7]. Даним визначенням учена вказує на медичну допомогу як на надання медичних послуг, що на сьогодні окремо обговорюється в науковому середовищі.

Виходячи з вищезазначеного слід вказати, що здебільшого національне законодавство та науковці розглядає медичну допомогу як фахову діяльність медичних працівників з профілактики (запобіжні заходи), діагностики, лікування та реабілітації хвороб та небезпечних станів, що загрожують життю чи здоров'ю пацієнта, з метою збереження його фізичного та психічного здоров'я. Слід відмітити, що не усі учені схильні розглядати профілактику як елемент медичної допомоги. Певна невизначеність щодо цього положення існує і в законодавстві. В умовах пандемії COVID-19, спалаху інфекційних захворювань, війни – це породжує неефективність системи охорони здоров'я та сприяє поширенню захворюваності серед населення.

Медична допомога повинна розглядатися як надання медичних послуг, які включають в себе не лише виявлення та лікування хвороби, але і попередження (профілактику) та реабілітацію. До профілактики слід відносити медичні огляди, вакцинація тощо. Якісна та доступна профілактика становить основу медичної допомоги, оскільки покликана зберегти здоров'я та зекономити витрати на лікування.

Слід вважати, що сучасні міжнародні стандарти та прогресивна правова думка обґрунтовано визначає профілактику невід'ємною складовою поняття «медична допомога». Відповідно *медична допомога* – це діяльність, яка здійснюється медичними працівниками та спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію з метою збереження, відновлення або покращання здоров'я особи.

Для з'ясування змісту поняття права на вакцинацію необхідно розкрити його правову природу. Перш за все, з'ясуємо поняття «вакцинація». Абзацом 1 п. 5 Наказу МОЗ України «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів» від 16.09.2011 № 595 закріплено поняття «вакцинація (щеплення, імунізація)» – це створення штучного імунітету в людини до певних інфекційних хвороб шляхом введення вакцини чи імуноглобуліну [9].

У даному підзаконному акті поняття «вакцинація» ототожнюється з поняттями «імунізація» та «щеплення». Проте дані поняття не тотожні. У науковій літературі вказується, що імунізація – це процес, завдяки якому людина набуває імунітету, зазвичай, шляхом вакцинації [10, с. 133]. Відповідно імунізація значно ширше поняття і не тотожне вакцинації. У тлумачному словнику щеплення визначається як дія за значенням щепити [11]. Тобто щеплення означає сам процес введення вакцини. Вакцини є одим із видів медичних імунобіологічних препаратів, призначений для імунопрофілактики інфекційних захворювань. Вакцини можуть бути живі, інактивовані та отримані за допомогою технології рекомбінантної ДНК (Порядок відпуску громадянам вакцин).

Відповідно поняття вакцинації пропонуємо розглядати як процес введення медичних імунобіологічних препаратів призначений для імунопрофілактики інфекційних захворювань (створення штучного імунітету).

Об'єктом права на вакцинацію є особисте немайнове благо вакцинація. Воно належить особі від народження довічно, немає економічного змісту, невід'ємне від особи, тісно пов'язане з особою (загальні ознаки), має бути доступним; спрямованим на збереження життя та здоров'я людини; забезпечувати фізичні та соціальні потреби людини (спеціальні ознаки).

Право на вакцинацію має включати в себе такі правомочності: право доступу до безпечних, ефективних вакцин; право бути поінформованим про наслідки введення вакцини (поствакцинальні ускладнення); право вибору наявних вакцин; право відмови від вакцинації.

Стаття 49 Конституції України закріплює, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Відповідно до ст. 10 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» [12] громадяни України зобов'язуються: а) виявляти піклування щодо свого здоров'я та здоров'я дітей, не шкодити здоров'ю інших громадян; б) проходити профілактичні медичні огляди та робити щеплення у випадках передбачених законодавством.

Обов'язками громадян відповідно до ч. 2 ст. 15 Закону України «Про систему громадського здоров'я» [13] є: піклування про своє здоров'я та здоров'я і гігієнічне виховання своїх дітей, не шкодити здоров'ю інших осіб; участувати у проведенні медико-санітарних заходів; виконувати розпорядження та вказівки посадових осіб органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування під час здійснення ними медико-санітарних заходів; виконувати інші обов'язки, передбачені санітарним законодавством. Хворі на інфекційні хвороби чи носії збудника інфекційної хвороби, зобов'язані: виконувати вимоги медичних працівників та положення актів законодавства для запобігання поширенню інфекційних хвороб; виконувати вимоги медичних працівників щодо порядку та умов лікування, додержуватися режиму роботи закладів охорони здоров'я та наукових установ, у яких вони лікуються.

При загрози появи особливо небезпечної інфекційної хвороби або масового поширення небезпечної інфекційної хвороби на певних територіях та об'єктах можуть проводитися обов'язкові профілактичні щеплення проти цієї інфекційної хвороби за епідемічними показаннями.

Для проведення профілактичних щеплень може застосовуватися адміністративний примус, як забезпечення вирішення питань охорони громадського здоров'я, коли публічні інтереси збереження та зміцнення громадського здоров'я переважають над приватними інтересами дотримання прав та приватних інтересів окремих людей [14].

Як приклад, негативного наслідку ухилення від обов'язкового щеплення є рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Вавржичка та інші проти Чеської Республіки», де ЄСПЛ визнав правомірним застосування адміністративного покарання батьків за відмову від обов'язкової вакцинації дітей, зазначивши, що заходи, які оскаржувалися, мають розумне співвідношення з тим, що має на меті Чехія – захистити від хвороб, проти яких вакцинація вважається ефективною і безпечною [15].

Здійснення права на вакцинацію передусє розробка та реєстрація безпечної, ефективної вакцини в державі; доступність вакцини громадянам; поінформованість про властивості вакцини і наслідки її введення. Відносини вакцинації регулюються Конституцією України, Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб від 06.04.2000 № 1645-III» [16], «Календарем профілактичних щеплень в Україні» затвердженим наказом МОЗ України від 16 вересня 2011 року № 595 [17], «Переліком медичних протипоказань до проведення профілактичних щеплень» затвердженим МОЗ України від 16.09.2011 № 595 [18] та іншими актами.

Вакцинація в Україні є добровільною. А. Бондаренко зазначає, що використання вакцин дійсно відчутно змінило природний перебіг епідемічного процесу інфекцій, стосовно яких проводиться активна імунізація, яка змогла забезпечити реальне та істотне зниження рівня захворюваності на ці інфекції, аж до одиничних випадків, значно знизити їх поширеність і найголовніше – практично звести до нуля випадки інвалідизації та смертності від цих інфекційних захворювань. Імунопрофілактика (вакцинація) дозволяє лише умовно говорити про «керуваність інфекцією». Сучасна людина та збудники інфекцій

перебувають під постійними, закономірними змінами, що зробило вакцинацію не завжди стовідсотковим засобом забезпечення реального індивідуального чи колективного специфічного імунітету від інфекції [19, с. 78].

Разом з тим, на сьогодні вакцинація визнана єдиним дієвим засобом боротьби з інфекціями, вірусами (хоча її ефективність не завжди 100%), тому не можна виключати і випадків обов'язкової вакцинації, тобто обмеження права на вакцинацію, з метою вироблення колективного імунітету, зменшення тяжких наслідків інфікування.

Обов'язковими визнано профілактичні щеплення від туберкульозу, гепатиту В, дифтерії, кашлюку, правцю, поліомієліту, гемофілії інфекції, кіру, краснухи, паротиту. Винятком є щеплення певних категорій працівників через їх особливості виробництва або виконуваної роботи.

Профілактичні щеплення проводяться: лише медичними працівниками, які пройшли відповідну підготовку; з обов'язковим наданням об'єктивної інформації медиками особам, яким проводиться щеплення, або їх законним представникам про ефективність профілактичних щеплень та про можливі поствакцинальні ускладнення; з обов'язковим попереднім медичним оглядом щоб визначити стан пацієнта та прийняти рішення про вакцинацію.

Стаття 284 ЦК України передбачає, що надання медичної допомоги особі, яка досягла 14 років проводиться за її згодою. Однак Календарем профілактичних щеплень в Україні затвердженим наказом МОЗ України від 16 вересня 2011 року № 595 [17] встановлено, що особам до 15 років, недієздатним особам профілактичні щеплення проводяться за згодою їх об'єктивно інформованих батьків (інших законних представників), опікунів.

Особам у віці 15–18 рр., а також особам, визнаним судом обмежено дієздатними профілактичні щеплення проводяться за їх згодою після надання об'єктивної інформації та за згодою об'єктивно інформованих батьків або інших законних представників цих осіб. Вважаємо, що підзаконний акт суперечить положенням ЦК України та позбавляє права осіб до 15 років брати участь у вирішенні питань щодо свого здоров'я.

Лікар має право взяти письмове підтвердження про відмову від обов'язкових профілактичних щеплень, яке висловила особа та (або) її законні представники, а в разі відмови дати таке підтвердження – засвідчити це актом у присутності свідків [17]. Дане положення Календаря профілактичних щеплень в Україні затвердженим наказом МОЗ України від 16 вересня 2011 року № 595 також потребує доопрацювання оскільки виключається можливість проведення щеплення неповнолітній особі у випадку якщо батьки проти щеплення.

Крім того, більшість щеплень проводиться у віці до 14 років. Питання вакцинації малолітніх дітей цілком і повністю залежить від позиції батьків. Слід удосконалити процедуру проведення вакцинації малолітніх з метою дотримання та забезпечення найкращих інтересів дітей та запровадити юридичну відповідальність батьків за безпідставну відмову від вакцинації, що спричинила негативні наслідки для здоров'я дитини.

Як і будь-яке право, право відмовитися від вакцинації може бути обмежено. Варто погодитися з думкою А. Б. Касумової про те, що обмеження прав громадян, через стан їх здоров'я – це встановлені законом винятки з правового статусу осіб, які закріплюються з метою захисту та забезпечення інших осіб, суспільства або держави [20, с. 73–79].

Для забезпечення колективного імунітету [21], в інтересах держави та суспільства для забезпечення нормального функціонування державних органів на громадських інституцій, обмеження права на вакцинацію потрібно встановити законом, а не в підзаконних актах як це наразі відбувається.

Виходячи з положень ст. 271 ЦК України вирішуючи питання вакцинації особа має право самостійно вирішити

робити їй щеплення чи ні. При прийнятті такого рішення вона повинна мати доступ до безпечної та ефективної вакцини, мати право вибору вакцини (якщо є така можливість) та бути обстеженою на предмет протипоказань та проінформованою про наслідки вакцинації.

Вважаємо за потрібне ч. 2 ст. 284 ЦК України доповнити абзацом другим такого змісту «Фізична особа має право на вакцинацію. У випадках встановлених законом вакцинація є обов'язковою. Фізична особа може відмовитися від вакцинації за наявності протипоказань, у інших випадках встановлених законом. Безпідставна відмова від обов'язкової вакцинації може бути підставою обмеження прав фізичної особи у порядку визначеному законом з метою захисту інтересів суспільства та держави».

Особисте немайнове право фізичної особи на вакцинацію є невід'ємною складовою більш складного права на медичну допомогу, є одним із видів надання первинної медичної допомоги. Без права на вакцинацію не можливо повноцінно здійснити право на медичну допомогу. Вакцинація дозволяє захистити себе і членів суспільства від небезпечних інфекцій та входить в поняття здоров'я людини.

Виходячи з цього особисте немайнове право на вакцинацію це міра можливої поведінки управомоченої особи щодо введення доступної, безпечної вакцини, спрямованої на створення штучного імунітету особи та вироблення колективного імунітету від інфекційних хвороб з метою збереження життя, здоров'я та забезпечення фізичних і соціальних потреб людини.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Україна крізь призму Європейської Хартії прав пацієнтів: результати виконання в Україні другого етапу європейських досліджень на відповідність стандартам ЄС з прав пацієнтів. К. Видавництво ТОВ «Дизайн і поліграфія», 2012. 158 с.
2. Декларація про політику в області забезпечення прав пацієнта в Європі. Амстердам. Нідерланди, березень 1994. URL: [https://med.sumdu.edu.ua/images/content/doctors/Deontology/Patients\\_rights\\_WHO.pdf](https://med.sumdu.edu.ua/images/content/doctors/Deontology/Patients_rights_WHO.pdf) (дата звернення 04.12.2023).
3. Основи законодавства України про охорону здоров'я Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 05.12.2023).
4. Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги Постанова Кабінету Міністрів України; Програма від 11.07.2002 № 955. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 01.12.2023).
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України /за редакцією доктора юридичних наук, професора В.М. Коссака. К., 2004. 620 с.
6. Сенюта І. Я. Право людини на медичну допомогу: деякі теоретикопрактичні аспекти. Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення): матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Львів, 17–18 квіт. 2008 р. Л., 2008. С. 277–283.
7. Прасов Олександр Олександрович. Право на медичну допомогу та його здійснення : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Гуманітарний ун-т «Запорізький ін-т держ. та муніципального управління». Запоріжжя, 2007. 196 с. URL: <http://www.disslib.org/pravo-na-medychnu-dopomogu-ta-yoho-zdiysnennja.html> (дата звернення 05.11.2023).
8. Блашук Т. Право на медичну допомогу та його реалізація в умовах пандемії COVID-19. *Підприємництво, господарство і право*. № 11, 2000. С. 5–15.
9. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів МОЗ України; Наказ, Положення, Перелік від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
10. Демченко І.С., Дубинська Н.Т. Нормативно-правове регулювання обов'язкової вакцинації: аргументи «за» та «проти». *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 133–138.
11. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/shheplennja#:~:text=%D0> (дата звернення: 13.12.2023).
12. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
13. Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#n840> (дата звернення: 13.12.2023).
14. Рішення Конституційного Суду України (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 23. Ст. 107.
15. Вакцинація як частина політики охорони здоров'я в Чехії відповідає найкращим інтересам дітей. *Юридична практика*. 2021. № 15–16 (1216–1217). URL: <https://pravo.ua/articles/vaktsynatsiia-ia-khastyna-polityky-okhorony-zdorov-ia-v-chekhii-vidpovidaie-naikrashchym-interesam-ditei/> (дата звернення: 13.12.2023).
16. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 № 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
17. Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів МОЗ України; Наказ, Положення, Перелік від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-11#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
18. Перелік медичних протипоказань до проведення профілактичних щеплень МОЗ України; Наказ, Перелік від 16.09.2011 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1161-11#Text> (дата звернення: 13.12.2023).
19. Бондаренко А.М. Вакцинація – оцінка доцільності та ризиків. *Інфекційні хвороби*. 2019. 2(96). С. 75–95.
20. Касумова А. Б. Поняття та загальна характеристика права на таємницю про стан здоров'я особи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 3(1). С. 107–109. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhd\\_u\\_jur\\_2015\\_3%281%29\\_\\_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhd_u_jur_2015_3%281%29__28) (дата звернення: 15.12.2023).
21. Covid-19 vaccines: ethical, legal and practical considerations. Resolution 2361 (2021). URL: [https://pace.coe.int/en/files/29004/html?\\_cf\\_chl\\_jschl\\_tk\\_\\_=paB8ydQ5wX4iEv0B8MQmuQ\\_jHm3oliU\\_JYFoOrlZ9E-1642544739-0-gaN\\_ycGzNCNE](https://pace.coe.int/en/files/29004/html?_cf_chl_jschl_tk__=paB8ydQ5wX4iEv0B8MQmuQ_jHm3oliU_JYFoOrlZ9E-1642544739-0-gaN_ycGzNCNE) (дата звернення: 01.12.2023).